

ICONOGRAPHISK POST
NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILDTOLKNING
NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 1/2, 2020

INNEHÅLL / CONTENTS

Förord / Editorial	3
<i>Lars Berggren</i> ICO 50 år! Dåtid, nutid, framtid	6
<i>Harriet M. Sonne de Torrens</i> The Miracle of the Harvest. The Cistercians, French Connections and the Hegwald Workshop on Gotland	25
<i>Mereth Lindgren</i> † <i>Patroni Regni Svecie</i> – Sveriges rikets skyddpatroner	85
<i>Lars Berggren</i> Tubal-Kain och den mystiske smeden i Öja	129
<i>Fred Andersson</i> Iconography of the Labour Movement. Part 1: Republican Iconography, 1792–1848	153
<i>Bokrecensioner / Book reviews</i>	184

ICONOGRAPHISK POST • NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILDTOLKNING
NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY NR 1/2, 2020. ISSN 2323-5586
PP. 129–152.

Lars Berggren

Prof. em. of Art History & Visual studies, Åbo Akademi University, Finland.
Email: lars.berggren@abo.fi

Tubal-Kain och den mystiske smeden i Öja

Tubal-Cain and the Mysterious Blacksmith in Öja

Abstract: On the late-Gothic north portal of Öja Church in southern Gotland, a strange human figure lies stretched out on top of the colonnettes. Dressed in a long robe and a peculiar hat, with a full beard and long curly hair, he is holding a hammer and a tong, which in turn grips a horseshoe. That he is a blacksmith seems obvious, but nothing else indicates his identity. Who is he, what is he doing there, and when did he get there? In previous research this figure is habitually identified as St Eligius or St Dunstan, both patron saints of blacksmiths. On the basis of his attributes, position in the portal and the contemporary literary and iconographic context, especially the immensely popular *Speculum humanae salvationis*, the author reviews the grounds for this assumption and argues for a new solution to the question of the smith's identity: Tubal Cain, the antediluvian inventor of the craft of smithery and working of iron. However, none of these identifications can be considered secure: it is quite possible that we are dealing with a portrait of a local chieftain or magnate whose prominent position is legitimized by the addition of saintly attributes.

Keywords: Gotland, 14th century, Öja Church, sculpture, Tubal Cain, Jubal, Egyptian, St Clemens, St Eligius, St Dunstan, "Passionsmästaren", Andrea Pisano, Nino Pisano, Andrea Bonaiuti, Luca della Robbia, Lorenzo Maitani

Tubal-Kain och den mystiske smeden i Öja

Lars Berggren

Fig. 1. Den liggande smeden (?) på nordportalen, Öja kyrka, Gotland. Foto Lars Berggren 2016.

The blacksmith (?) stretched out on top of the colonnettes on the north portal of Öja Church, Gotland. Dressed in a long robe and chaperon, with a full beard and long curly hair, he is holding a hammer and a tong, which in turn grips a horseshoe.

*Smeden i Öja*¹

På det högra kapitälbandet i Öja kyrkas nordportal på Gotland ligger en egenomlig människofigur utsträckt, med fötterna in mot dörren och med huvudet vänt utåt, mot norr (fig. 1, 2). Han är klädd i en fotsid "kjortel" och en kort jacka. På huvudet har han något som ser ut som en hätta med vadderad ring och nedhängande "strutar"; ett lockigt hårsvall sticker fram på sidorna.² Hakan och kinderna är täckta av ett kort helskägg. I sin högra hand håller han en hammare och i den vänstra en tång, som i sin tur griper om en hästsko. Att det rör sig om en smed tyckts vara självklart, men ingenting annat antyder hans identitet. Alltså: vem är han, vad har han där att göra, och när kom han dit? Det har getts olika svar på dessa frågor och dem vi ska granska lite närmare nedan.

På den sista frågan verkar det som om det finns åtminstone början till ett svar. Kyrkans långhus och kor byggdes under 1200-talets förra hälft, men tornet – det högsta på Gotland – kom inte till förrän under 1300-talet och antas då vara uppfört av den anonyme mästaren "Egypticus" verkstad.³ Olika dateringar av tornet och dess portal förekommer.⁴ Roosval (1911 och 1950) menar att verkstaden var verksam under 1300-talets första hälft medan Lagerlöf (1975 och 1991) anser att tornet visserligen tillkom vid seklets mitt men att verkstaden var aktiv ända in på 1380-talet.⁵ Det bör dock noteras, att alla dateringar efter mitten av 1300-talet bygger på synnerligen lösliga resonemang och för-

santhållanden. Att arbeten av denna storleksordning skulle ha förekommit under seklets andra hälft förefaller emellertid, med tanke på pesten och de danska härjningarna under och efter 1361, som mindre troligt.⁶ Man borde således med någorlunda rimlig säkerhet kunna anta att smeden och hans portal höggs någon gång mellan ca 1330 och 1350. Att de två är ett framgår för övrigt av att smedens underlag är hugget i samma block som han och utgör kolonetternas och pelarnas avslutning uppåt.

Denna datering hjälper oss emellertid föga när det gäller att identifiera smeden. En hypotes som ett antal författare lutar sig mot är att det skulle handla om ett helgon, närmare bestämt ett skyddshelgon. I så fall har vi tre huvudalternativ: St Klemens, St Eligius och St Dunstan är alla smedernas skyddshelgon. För St Klemens (biskop av Rom och påve; död ca 100) skulle kunna tala det faktum att han var väl känd på Gotland. Han var inte bara smedernas skyddshelgon utan även sjöfararnas, och det är säkert i den egenskapen man helgade en av de äldsta kyrkorna i Visby åt honom. Hans maritima koppling består i att han led martyrdöden genom att kastas i havet med ett ankare runt halsen,⁷ men i övrigt finns egentligen just ingenting i hans *vita* som förklarar varför han fått rollen som smederna skyddshelgon. Inte heller förekommer i Öja hans vanliga attribut, ankaret och fisken.⁸

St Eligius (eller St Loye; ca 590–660), biskop av Noyon, passar bättre in i den rollen.⁹ Erland Lagerlöf (1975) anger också honom som huvudalternativ.¹⁰ Visserligen sysslade han huvudsakligen med silver- och guldsmede men enligt en tradition skodde han också hästar. Ofta avbildas han skoende en häst som tredskades. När hästen inte ville samarbeta högg han helt enkelt av den benet, skodde hoven och satte mirakulöst fast benet igen på hästen. Bilden av honom skoende ett avhugget hästben var ett relativt populärt motiv och finns även på Gotland, dock först ett hundratal år efter smeden i Öja. I den så kallade Passionsmästarens fresker i Eskelhem (Gotland) framträder han iförd mitra och med ett avhugget hästben som attribut (fig. 3).¹¹

Fig. 2. Nordportalen Öja kyrka, Gotland. I vimpelgen välsignande Kristus med bok. På de yttre posterna ett stående biskopshelgon med kräkla, St Petrus med nyckel, St Olaf med bila och St Paulus med svärd. Foto Lars Berggren 1998.

The north portal of Öja Church, Gotland, dated to the middle of the 14th century. In the gable a benedictory Christ holding a book. On its outer posts a standing bishop saint with crozier, St Peter with key, St Olaf with axe, and St Paul with sword.

St Dunstan (909–988), abbot av Glastonbury, biskop av London och ärkebiskop av Canterbury, är känd som byggherre, klockgjutare och guldsmed men hade såvitt man vet inget med grovsmide eller hästar att göra.¹² Ändå avbildas han ibland med en tång, och ibland med en hästsko som attribut. Enligt en legend från slutet av 1000-talet ska han nämligen, i likhet med St Eligius, ha frestats av djävulen men avslöjat denne genom att nypa hans näsa med en glödande tång (fig. 4).¹³ Därför förekommer en tång som hans attribut. Ibland förekommer också en hästsko, eftersom djävulen en gång ska bett St Dunstan att sko hans kluvna hov. Under ett par hundra år var han Englands utan konkur-

Fig. 3. St Eligius, Eskelhems kyrka, Gotland, tillskriven Passionsmästaren och daterad till mitten av 1400-talet.

St Eloy with a horse's leg, mural in Eskelhem Church, Gotland, attributed to the "Passion master" and dated to the middle of the 15th century.

Fig. 4. Anfang i The Canterbury Passionale, 1100-talets andra fjärdedel. British Library, Harley MS 315, f. 15v.

Initial from the Life of Dunstan in The Canterbury Passionale, second quarter of the 12th century.

rens populäraste helgon, en roll som efter mordet på Thomas Becket övertogs av denne.

Inget av dessa helgon passar som synes särskilt väl in på den liggande smeden i Öja, som dessutom saknar helgonens viktigaste attribut: glorian. På kapیتالbandet mittemot finns Kristus, Maria och Johannes avbildade – alla med sina respektive glorior på plats. Likaså saknas alla indikationer på klerikal status, vilket alla tre borde ha haft i sina egenskaper av biskopar (mitra och/eller kräkla). Både Roosval och Lagerlöf påstår (den senare dock med viss tvekan) att det handlar om St Eligius, men stöder detta enbart på förekomsten av hammare och tång.¹⁴ Om vi bortser från möjligheten att det skulle handla om en lokal storman eller någon i tornbyggarnas arbetslag så ter det sig naturligt att leta efter smeder i Bibeln. I det nya testamentet finns inga sådana men i det gamla finns det åtminstone en, som förvisso inte förtjänat någon gloria men inte desto mindre förekommer i olika kyrkliga sammanhang: Tubal-Kain, ”han som var

smed och gjorde alla slags redskap av koppar och järn” (1 Mos. 4:22), ättling i sjunde led till Kain och den allra första smeden (fig. 5).

Tubal-Kain

Om Tubal-Kains utseende och karaktär har Bibeln inget att berätta; det har däremot den judiske författaren Flavius Josephus (eg. Josef ben Mattatias, ca 37–100). I *Judiska antikviteter* (*Antiquitates Judaicae*) skriver han om Kain att denne inte bättrade sig när Herren straffat honom för mordet på Abel, utan att hans

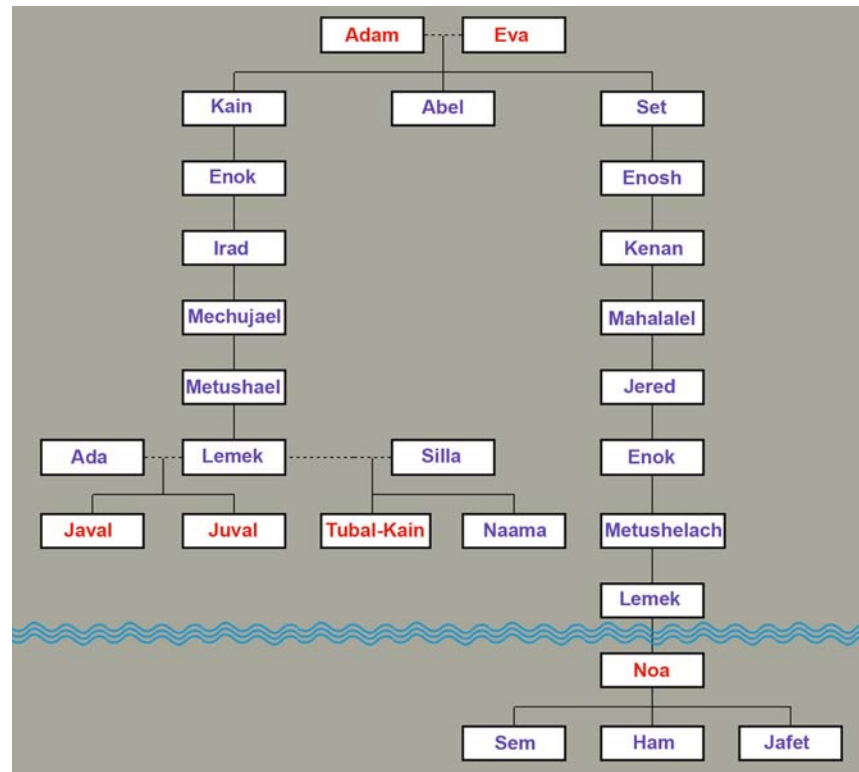

Fig. 5. Tubal-Kains stamträd. De personer som förekommer i relieferna på Domen i Florens, S. Maria del Fiore kampanil (västsidan) i rött. Namnformerna enligt den nya svenska bibelöversättningen (2000).

Tubal Cain's family tree. The persons on the reliefs on the west side of the S. Maria del Fiore campanile (Florence) in red.

Fig. 6. Jubal och Tubal-Kain i en anglosaxisk handskrift från sent 900-tal som går under beteckningarna The Cædmon Manuscript eller The Junius Manuscript. Bodleian Library, Western Manuscripts (bodley_junius11_54.t).

Jubal and Tubal Cain. The former playing a harp, the latter working at the anvil with hammer and tong. Drawing in an Anglo-Saxon manuscript from late 10th century.

ondska bara ökade. Han ägnade sig åt röveri och våld, och för att kunna sko sig effektivt uppfann han mått och vikt, inhägnade sina ägor och befäste städer. För varje generation blev hans ättlingar värre och värre, och Tubal-Kain, som överträffade alla i kroppsstyrka, var expert på vapnens bruk och fortsatte att liksom anfadern Kain roffa åt sig.¹⁵

Denne buses väg in i kyrkokonsten gick inte primärt via städet och ässjan utan via musiken. I dominikanen Vincent av Beauvais' (ca 1190–1264) *Speculum Maius*, kanske den mest använda uppslagsboken under medeltiden, berättas att Kains ättling Tubal uppfann musiken genom att slå på kroppar med hammare av olika vikt. Vincent tillägger att grekerna felaktigt tillskrev Pythagoras denna uppfinning. Han upprepar vad biskopen Isidorus av Sevilla skrev i början av 600-talet i sin *Etymologia*, nämligen att Tubal-Kain enligt Moses

Fig. 7. Jubal på S. Maria del Fiore kampanil, västra sidan. Utförd i mitten av 1330-talet och tillskriven Nino Pisano.

Foto Wikimedia.

Jubal personifying Music on the west side of the S. Maria del Fiore campanile. Executed in the middle of the 1330s and attributed to Nino Pisano.

Fig. 8. Tubal-Kain på S. Maria del Fiore kampanil, västra sidan. Utförd i mitten av 1330-talet och tillskriven Andrea Pisano.

Tubal Cain personifying the art of forging on the west side of the S. Maria del Fiore campanile. Executed in the middle of the 1330s and attributed to Andrea Pisano.

uppfann musiken, medan grekerna ansåg att Pythagoras upptäckte dess element genom att lyssna till ljudet av hammare och strängar som slås an. Längre fram sägs att han uppfann lyran och psalteriet, alltså två stränginstrument.¹⁶ På 900-talet framställs Tubal-Kain och brodern Jubal, ”stamfader för dem som hantera harpa och pipa” (1 Mos. 4:21), i en anglosaxisk handskrift – den förre vid sitt städ, bearbetande ett ämne med hammare och tång, den senare spelade harpa (fig. 6).

Att använda hammare för att åstadkomma musik levde vidare under medeltiden. Musiken, personifierad av en kvinna som slår på klockor med en hammare, förekommer till exempel i ett glasfönster i katedralen i Laon och i en relief på västportalen till katedralen i Chartres från mitten av 1100-talet. I reliefen har hon dessutom ett stränginstrument i knät, och nedanför henne sitter en man och skriver, antagligen Pythagoras. Kung David, som den störste bland musiker och mest känd som harpist, avbildas i flera miniatyurer från 1200-talet slående på klockor med två hammare.¹⁷

På 1300-talet, ungefär samtidigt med tillkomsten av tornet i Öja, avbildas

Tubal-Kain på kampanilen som flankerar Domen i Florens. Kampanilen, som reser sig till en höjd av 85 meter, påbörjades av Giotto 1334–1337, fortsattes av Andrea Pisano 1337–1343, och byggdes färdig av Francesco Talenti 1352–1359. Giotto planerade reliefer i form av hexagoner på tre sidor, men de utfördes av Pisano och hans verkstad. De sju hexagonerna på kampanilens västra sida, den som flankerar domens fasad, är utförda i mitten av 1330-talet och hämtar sina ämnen från Första Mosebok.¹⁸ Den fjärde föreställer Jubal som sitter vid sitt arbetsbord och blåser i en lur, som han tycks vara i färd med att stämma (fig. 7). I den femte återges Tubal-Kain som smed, helt i överensstämmelse med Bibelns berättelse. Han sitter vid härden och bearbetar ett stycke metall; verkstaden och dess olika redskap är noggrant återgivna (fig. 8).

Trettio år senare (1366), fortfarande i Florens, återfinns vi Tubal-Kain som representant för musiken i Andrea Bonaiutis fresk i kapitalsalen till dominikanernas stora kloster, Santa Maria Novella (fig. 9). Han finns på västväggen i en allegori känd som ”St Thomas ab Aquinas triumf”. Helgonet självt tronar i mitten, de sju dygderna svävar ovanför honom och han flankeras av författarna till

Fig. 9. Andrea Bonaiuti: *St Thomas Aquinas triumf (detalj)*. Florens, S. Maria Novella, kapitel-salen, 1366. T.v. om Tubal-Kain sitter Ptolemaios (Astronomi), därefter Euklides (Geometri), Pytagoras (Aritmetik). T.h. om honom Aristoteles (Dialektik), Cicero (Retorik), Donatus (Grammatik). Foto Wikimedia commons.

Andrea Bonaiuti: *The Triumph of St Thomas (detail)*. Florence, S. Maria Novella, the Chapter house, 1366. Tubal Cain sitting beneath the personification of Music (playing an organ); to his left Ptolemy (Astronomy), Euclid (Geometry), Pythagoras (Arithmetic); to his right Aristotle (Dialectic), Cicero (Rhetoric), Donatus (Grammar).

de böcker i Bibeln, som han kommenterat; överbevisade kättare sitter bundna vid hans fötter. I registret därunder finns fjorton troner, och på dem sitter kvinnofigurer som personifierar den Helige Andes sju gåvor till vänster (dvs. på Thomas' högra sida) och de sju Fria konsterna (till höger). Nedanför dem sitter en representant för var och en av dessa andliga gåvor och konster. Tubal-Kain sitter nedanför *Musiken*, representerad av en kvinna med en liten handorgel eller portativ i knät som attribut. Han skiljer sig på ett iögonenfallande sätt från sin omgivning. De andra representanterna är filosofer, som stillsamt håller upp en bok, medan han sitter bredbent framför en stubbe och bearbetar ett städ med en hammare i var hand, den högra höjd som till ett dråpslag. Till skillnad från de vithåriga filosoferna har han ett stort svart hår och skägg och liknar mest en vildman (fig. 10).

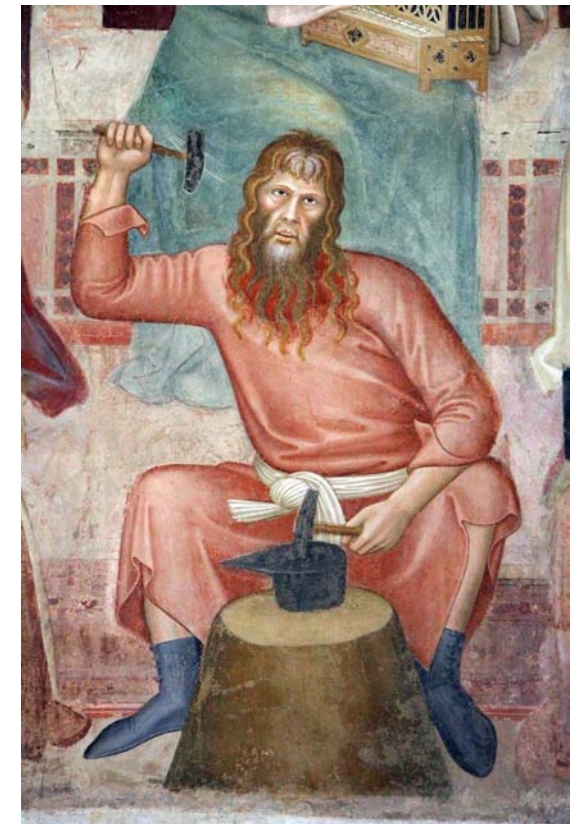

Fig. 10. Tubal-Kain, detalj av fig. 9. Foto Sailko 2014 (Wikimedia commons).

Tubal Cain, detail of fig. 9.

Att som i S. M. Novella kombinera en kvinnlig personifikation med personer som exempel tycks gå tillbaka till Martianus Capella, verksam på 410-talet. I *De nuptis Philologiae et Mercurii* beskrivs de sju fria konsterna som eleganta och värtaliga damer, var och en med ett stort följe. Musikens åtföljs av Orfeus, Arion, gracerna och andra.¹⁹ De hör alla till den klassiska antikens värld. Kains avkomma skulle inte ha passat i det sammanhanget. Det var först med Cassiodorus (ca 490–585) och Isidorus (ca 560–636) som bibliska referenser lades till. Tubal-Kain har således från början visualiserats som smed, efterhand tillsammans med sin bror Jubal. Att det då uppstår himmelsk musik meddelas betraktaren genom införandet av en spelande gestalt i närheten. Det är då kanske inte fråga om brodern Jubal som person, utan han reduceras närmast till ett tecken för musik. Detta övergår sedan till att Tubal-Kain själv tillskrivs uppfinningen av instrument, blir musiker och får personifiera musiken. På kampanilen i Florens genomgår han på 1430-talet ännu en förvandling, i det man i kretsen av de sju fria konsterna låter honom – eftertänksamt lyssnande till ljudet av två hammare på ett städ, illustrerande sfärernas harmoni – personifiera *Astronomin* (fig. 11).²⁰

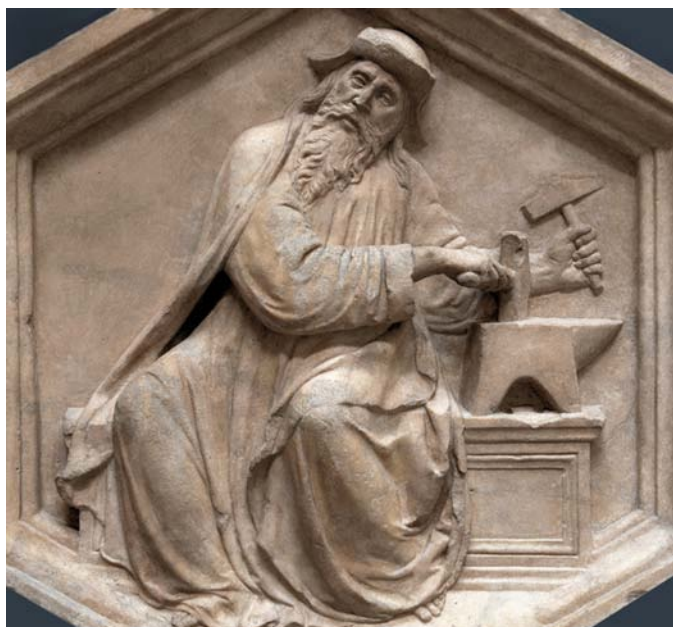

Fig. 11. Tubal-Kain (*Astronomin*) på S. Maria del Fiore kampanil, norra sidan, utförd 1437–1438 av Luca della Robbia.

Tubal Cain personifying Astronomy on the north side of the S. Maria del Fiore campanile. Executed 1437–1438 by Luca della Robbia.

Fig. 12a. *Speculum humanae salvationis*, codex dat. 1427, möjligen av broder Thomas de Austria ordinis sancti Johannis. Ref. Sarnen, Benediktinerkollegium, Cod. membr. 8, f. 23v (<http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/bks/membro008>).

Speculum humanae salvationis, dated 1427, possibly by Brother Thomas de Austria ordinis sancti Johannis.

Smeden i Öja = Tubal-Kain?

Att tolka smeden i Öja som Tubal-Kain representerande *Musiken* ter sig ändå långsökt. Ingenting i framställningen antyder något sådant. Mera trolig är han som personifierande mänsklighetens ante-deluviala förfall och ondska. Gammatestamentliga temata var inte främmande för Egypticus-verkstden: i Gammalgarn finns exempelvis såväl syndafallet som mordet på Abel och Noaks ark att beskåda på kapitälbanden. Och i Martebo ligger Djävulen utsträckt på kapitälbandet på samma sätt som smeden i Öja. Påfallande ofta pryds den yttersta delen av portalernas kapitälband av hotfulla skapelser – ilska lejon, djävulshuvuden, grinande ansiktsmasker, drakar och dylikt – medan den inre delen, närmast dörren och frälsningen, ofta har mera positiva temata: Marias och Eli-

sabeths möte, bebådelsen, uppståndelsen, *et cetera*. Egyptianus-portalen i Grötingbo, med sina två stora, grinande ansiktsmasker är ett bra exempel. På Öja kyrkas tornportal möts betraktaren av två huvuden av vilka det ena är smedens och det andra ”ett grinande odjurshuvud, en ansiktsmask med två stora betar”,²¹ vanligtvis beskrivet som ett djävulshuvud (fig. 2). Parallelliteten styrker knappast skyddshelgonhypotesen och smedens hammare, höjd som till ett slag, inger snarare bävan än förtröstan.

Förklaringen till att smeden över huvud taget förekommer i Öja, och varför han med största sannolikhet föreställer Tubal-Kain, finns att hämta i den medeltida litteraturens ”bestseller”: *Speculum humanae salvationis*. Den skrevs av en anonym författare, dock troligtvis en dominikan, någon gång mellan 1309 och 1324, spreds sedan snabbt över hela kristenheten och kom att i stor utsträckning påverka kyrkokonsten.²² Dess ursprungligen 40 kapitel börjar med Skapelsen och slutar med Marias sorger. På varje sida (eller uppslag) återges en händelse i Nya testamentet som jämförs med en eller flera prefigurerande händelser ur det gamla. Vanligtvis är de även återgivna i bild. I det 23:e kapitlet visar den första bilden hur som Kristus spikas fast på korset av två-tre män och på den andra, korresponderande, bilden ses återigen två-tre män: Tubal-Kain hamrande på sitt städ, Jubal trakterande ett stränginstrument, och ibland en tredje man som kan tolkas som deras fader, Lemuk, eller som enbart en smedens assistent. Vad Tubal-Kain och Jubal har där att göra framgår av texten: med hammare och städ skapar den förre klanger och toner, som den senare omvandlar till en melodi. Melodin sägs prefigurera Kristi bön på korset (”Fader förlåt dem ...”), och vad Tubal-Kain smider är de första spikarna, förebådande Kristi upphängning på korset med sådana. De båda bilderna (fig. 12a–b) visar illustrationerna i två manuskript, ett från mitten av 1300-talet och ett från 1427.

Att man på det välmående och internationellt orienterade södra Gotland vid mitten av 1300-talet inte skulle ha känt till *Speculum humanae salvationis* är otänkbart. Tar man således på sig tidens glasögon är det inte svårt att i gruppen på det vänstra kapitälbandet – Kristus med korsgloria omgiven av Maria och Johannes – se en förkortad framställning av döden på korset, och på det högra Tubal-Kain med hammaren i högsta hugg. Precis som i *Speculum*-illustrationerna.

Tubal-Kain återges emellertid ganska sällan i den nordiska kyrkokonsten. I Sverige förekommer han avbildad enbart i den apokryfiska historien om hur

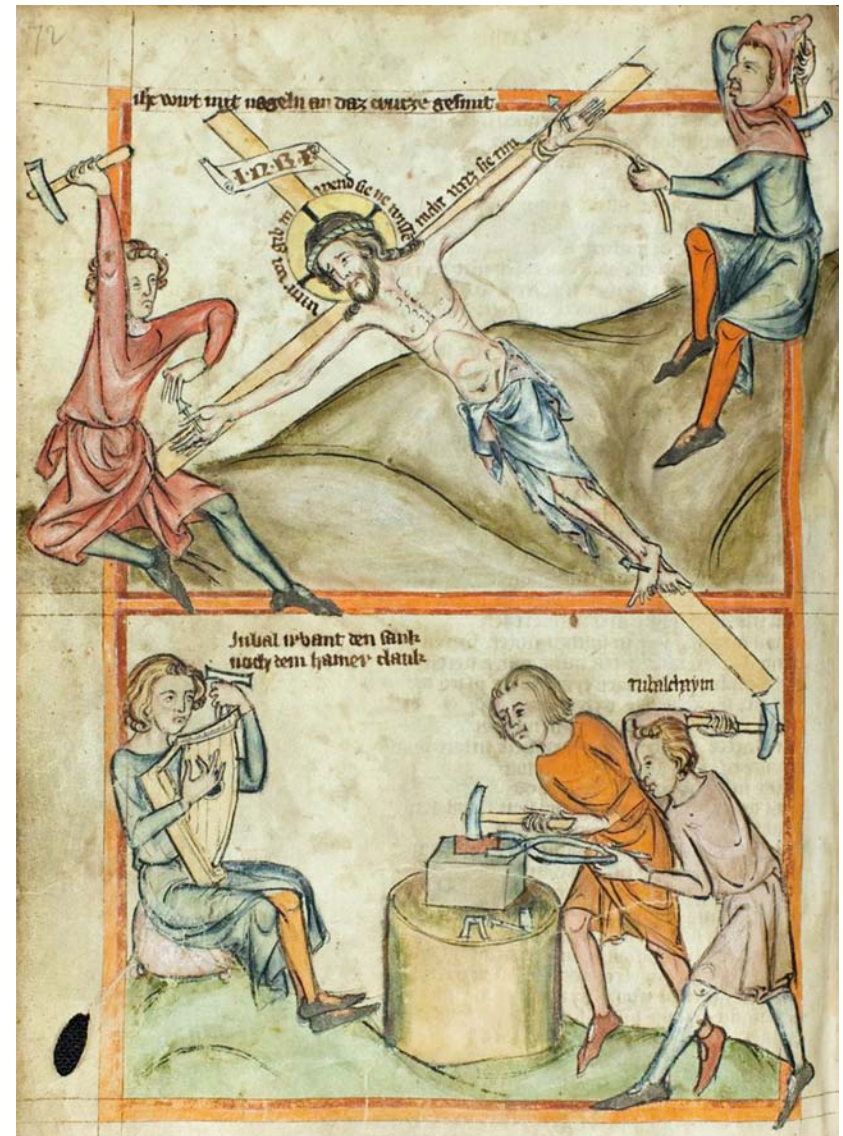

Fig. 12b. *Speculum humanae salvationis*, kapitel 23, sid. 72, utförd i mellersta Tyskland ca 1350. Digitale Sammlung der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe 3378 (<https://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/pageview/29227>).

Speculum humanae salvationis, chapter 23, page 72, manuscript from central Germany, c. 1350.

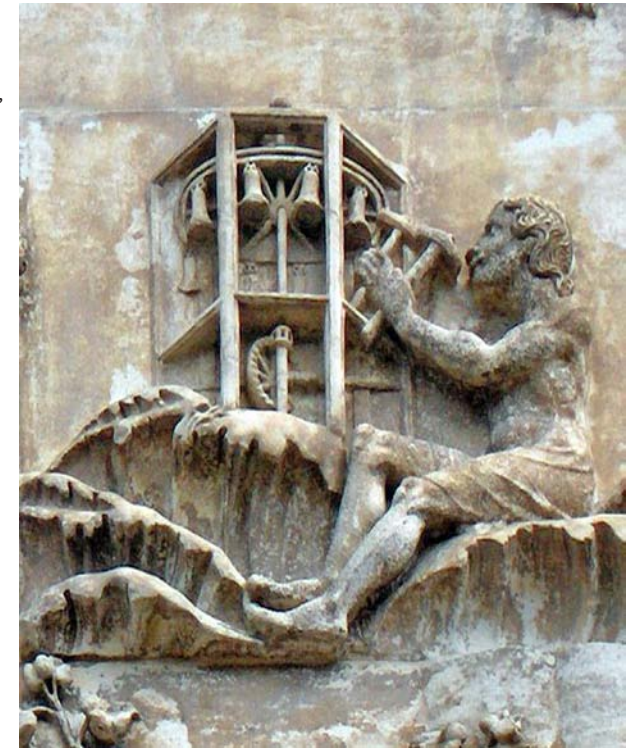
Fig. 13. Lemuk, Tubal-Kain och Kain. Målning i Ärentuna kyrkas långhusvalv tillskriven Mälardals- eller Ärentunaskolan och daterad till 1434–1435. På bilden ser man t.v. Tubal-Kain riktande den blinde Lemeks båge, Kain därefter liggande dödligt sårad i snären, och hur Lemuk sedan i vrede slår ihjäl Tubal-Kain. Foto Lennart Karlsson.

Lamech, Tubal-Cain and Cain. Mural in the nave of Ärentuna Church, dated to 1434–1435 and attributed to the Mälardal/Ärentuna school. To the left, Tubal-Cain directing the blind Lamech's bow, Cain then lying mortally wounded in the thickets, and finally Lamech in anger killing Tubal-Cain with a mighty blow.

Lemek och Tubal-Kain i misstag dödar anfadern Kain; i Ärentuna (fig. 13), Risinge och Örberga.²³ Men runt om i Europa är han från 1100-talet, och särskilt på 1300- och 1400-talen ofta förekommande i såväl skulptur som måleri, både som smed, musikanter och, som i Florens, astronom. Den kanske nu mest kända bilden av honom finns på Orvieto-domes fasadreliefer, där Lorenzo Maitani (död 1330) låter honom med sin hammare slå an ett slags roterande klockspel (fig. 14).²⁴ Han finns alltså återgiven i en hel rad olika sammanhang, symboliserande olika begrepp och sysselsättningar, ibland ung och ibland gammal, ibland skägglös och ibland långskäggyvig, och utan andra fasta attribut än en hammare, ofta två. Hur som helst kan sammanfattningsvis konstateras, att den inledande frågan om Öja-smedens identitet knappast tillfredställande kan besvaras med St Eligius eller St Dunstan – den gammaltestamentlige busen Tubal-Kain framstår faktiskt som ett långt bättre alternativ.

Fig. 14. Tubal-Kain. Detalj av Genesis-relieferna på Orvieto-domens fasad, utförda av Lorenzo Maitani före 1330. Foto Wikipedia.

Tubal Cain playing a kind of carillon, or Glockenspiel, on the Genesis reliefs on the façade of Orvieto Cathedral. By Lorenzo Maitani before 1330.

Avslutning

Ändå är det flera saker som inte stämmer. Av de kyrkliga helgonpotentaterna borde som sagt någon slags klerikal attiralj vara att vänta och motsvarande borde väl gälla för en smed, även en antedeluvial sådan. Men några arbetskläder avpassade för smidesarbete, exempelvis det obligatoriska förklädet syns inte till, och varken den fotsida kjorteln eller den korta jackan med sina ganska vida ärmar har invid ässja och städ att göra. Smeden är faktiskt påfallande välklädd, rentav enligt högsta mode på 1300-talets första hälft. Hans huvudbonad, en så kallad *chaperon* med *bourrelet* och nedhängande *liripipe* (*cornette*), bars på 1300- och 1400-talen huvudsakligen av nobileteten och städernas välbeställda borgerskap (fig. 15).²⁵ Lägg därtill ett visst porträttycke, något som i allmänhet saknas i Egypticus-verkstadens alster, och den helt unika positionen: liggande utsträckt över ett helt kapitälband. Här finns faktiskt anledning att fråga om vi över huvud taget att göra med en helig, klerikal eller ens biblisk person?

Fig. 15. Lorenzo il Magnifico, terracottabyst efter en vaxmodell av Andrea Verrocchio, troligen utförd 1478 (National Gallery of Art, Washington, Wikimedia Commons). Han är iförd en chaperon av samma typ som "smeden" i Öja, dock i ett något enklare utförande. Ungefär samma huvudbonad förekommer exempelvis i målningarna i Södra Råda 1323 och Härkeberga i slutet av 1400-talet-talet.

Lorenzo the Magnificent in a terracotta bust, after a wax model by Andrea Verrocchio, probably made in 1578. He is wearing a chaperon of the same kind as the Öja blacksmith. The same type of headgear appears in the paintings in Södra Råda 1323, and in Härkeberga Church towards the end of the 15th century.

Skulpterade figurer utan klerikala eller kungliga attribut förekommer i och på flera gotländska kyrkor, och kallas då vanligen bondeporträtt. Sannolikt handlar det emellertid om medlemmar av olika stormannaätter och även smeden i Öja kan vara en sådan, för både klädseln och placeringen indikerar hög social rang. En synnerligen välbeställd gute som begravdes i Stenkyrkas kor vid mitten av 1300-talet avbildas på sin gravhäll med i stort sett samma frisyr, klädsel och huvudbonad som "smeden" (fig. 16).²⁶ Att denna figur försetts med smidesverktyg behöver inte nödvändigtvis betyda att hans dagliga värv försiggick i en smedja utan kan anspela på någon annan anknytning till framställning, bearbetning eller handel med järn, men kan också i detta sammanhang ha tillfogats för att legitimera hans upphöjda placering med attribut som ska föra tankarna till något av de här ovan anförda helgonen – eller den tvetydige Tubal-Kain. Här kan observeras att smedens yrke som sådant inte hade särskilt hög status under den sena medeltiden och i ett annat av periodens mest lästa verk, *Ges-*

Fig. 16. Gravsten i Stenkyrka kyrka, Gotland. Texten lyder: Hic s[c]itus est Iacobus uxor Butvidis et eius, quos iungat celum velut hic tumuli monumentum. Lägg märke till vad som förefaller vara en pilgrimshatt i övre vänstra hörnet; det är en separat huvudbonad. Efter Gutarp 1994.

Funeral slab in the choir of Stenkyrka Church, Gotland. In the upper left corner is a separate head covering: probably a pilgrim's hat.

ta Romanorum, förknippas smeden med girighet och rikedom.²⁷ Avsikten kan hur som helst mycket väl ha varit att på detta sätt möjliggöra en läsning av bilden på olika nivåer och därmed överlämna tolkningen till betraktarens egna kunskaper och referensramar. Att döma av de olika förslag på mannens identitet som förekommer har strategin i så fall varit högst framgångsrik.

Notes

- 1 Idén till en artikel om Tubal-Kain kommer ursprungligen från Börje Magnusson, som fångslats av denna egendomliga figurs successiva transformationer i Florens på 1300- och 1400-talen. Avsnittet om Tubal-Kain i Florens bygger huvudsakligen på hans observationer.
- 2 Roosval 1950, 176 f.; Lagerlöf (1975, 293) ger följande beskrivning av mannens klädsel: "Liggande manlig figur iklädd lång klädnad med huvudet vid den yttersta posten. Han bär på huvudet en dokliknande kapuschong".
- 3 Betr. denne, se Roosval 1911, 193–201; Svanberg 1996, 185–192.
- 4 Enligt Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister uppfördes torn och tornportal 1330–1370, en datering som uppenbarligen grundar sig på en sammanvägning av olika författares dateringar. Tornportalerna konserverades 1984–1985.
- 5 Lagerlöf 1975, 246–258, 292–294; Lagerlöf 1991, 265.
- 6 Mellan 1300-talets mitt och början av 1400-talet minskade öns befolkning med ca 75%. Dick Harrison: "Värre än forskarna anat: Digerdöden", *Forskning och framsteg*, 15/12 2012 (<https://fof.se/tidning/2013/1/artikel/varre-forskarna-anat-digerdoden>). Svanberg (1996, 192) stöder, dock av delvis andra skäl, den tidigare dateringen.
- 7 *Legenda Aurea*, se <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/goldenlegend/Golden-Legend-Volume6.asp#Clement>
- 8 *Lexikon der christlichen Ikonographie*, vol. 7, 2015, 321. Pegelow 2007 (283) förtecknar ett tiotal förekomster i nuvarande Sverige, från mitten av 1200-talet till 1500-talets början. Dock ingen på Gotland.
- 9 *Legenda Aurea*, se <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/goldenlegend/Golden-Legend-Volume3.asp#Loye>
- 10 Lagerlöf 1975, 293.
- 11 Roosval 1950, 46f., 106. Om St. Eligius, se Pegelow 2007, 82–83. Av ytterligare medeltida avbildningar av helgonet i nuvarande Sverige förtecknar förf. målningar i Norrsunda (Uppland), Sölvesborg (Blekinge) och Brunnby (Skåne) – alla från 1400-talet. Även smeden i Öja finns med, förstådligt nog försedd med ett frågetecken (284).
- 12 Se t.ex. Attwater 1986, 106f.
- 13 *Legenda Aurea*, se <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/goldenlegend/Golden-Legend-Volume3.asp#Dunstan>
- 14 Roosval 1950, 176; Lagerlöf 1991, 265. Man kan fråga sig varför författarna inte reagerat på smedens redskap, som onekligen är i grövsta laget om de ska tillhöra en guld- eller silversmed.
- 15 *Judiska antikviteter*, kap. 2:2. Den tilltagande ondskan som föregår syndafloren beskrivs också i 1 Mos., 6, och har också sin motsvarighet i den grekiska mytologin. Enligt Bibeln var däremot Adams tredje son, Set, en god man och hans avkomma lika så. Josephus tillägger att Sets ättlingar lärde sig förstå himlakropparna. Han tillägger att detta tillstånd varade i sju generationer, sedan fick ondskan makt över också dem. Men Noa förblev rättfärdig (1 Mos., 2:3, 3:1).
- 16 *The Etymologies of Isidore of Seville*, 2006, pp. 95, 97f.
- 17 Måle 1958, p. 86ff. Se även not 18 nedan.
- 18 De föreställer i tur och ordning: 1) Adams skapelse, 2) Evas skapelse, 3) Adam bearbetar marken och Eva spinner, 4) Jabal, 5) Jubal, 6) Tubal-Kain, 7) Noa. Den sistnämnde överlever syndafloren; sedan fortsätter civilisationens historia på kampanilens södra sida.
- 19 *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*, 1971.
- 20 d'Ancona 1902, p. 227.
- 21 Jfr Lagerlöf 1975, 293.
- 22 Mer än 350 manuskript på originalets latin, och därtill ett stort antal översättningar till tyska, holländska, franska, engelska och tjeckiska, finns bevarade. Nästan alla rikt illustrerade. Före sekelskiftet 1500 utkom inte mindre än 16 olika upplagor i tryck, på olika språk och illustrerade med träsnitt. Wilson & Wilson 1985, spec. 24 och 207.
- 23 Pegelow 2009 återger historien i kortform (19) och förtecknar bildframställningarna (162). Kains död finns på kalkmålningar i Ärentuna (ca 1435, Uppland), Risinge och Örberga (1400-talets början resp. mitt, Östergötland). Jfr även Lindgren 1996, 391. I Florens avbildas scenen ur den fragmentariska apokryfen "Lemuks bok" också i dom-baptisteriets mosaiker, utförda 1225–1330.
- 24 Kung David framställs på nästan precis samma sätt i bl.a. en psaltare, framställd i Flandern under 1200-talets andra hälft, nu i The Walters Art Museum, Baltimore (Walters Ms. W.116, Biblical Psalter, fol. 87r). Det enda som skiljer dem åt är att Davids krona.
- 25 Bilden av Lorenzo de' Medici (*il magnifico*) har valts för likhetens och tydlighetens skull. Men kanske skulle den också kunna betraktas som en parallell till "smeden". Efter Pazzi-komplotten 1478 lät Lorenzos vänner Verrocchio göra votivbilder av vax som tack för hans räddning undan lönnmördarna. En sådan bild sattes upp i SS. Annunziata "innanför sidodörren vid bordet där vaxljus säljes" (alltså nära tabernaklet med den undergörande Madonnan, den del av kyrkan som familjen Medici hade patronatsrätt över).
- 26 Gutarp 1994, 78 f.
- 27 I det urval som, översatt till svenska, presenteras i *Gesta Romanorum* 2020 förekommer en smed endast i en av de 94 sedelärande berättelserna. *Gesta Romanorum* 2020, 130 ff.

Litteratur

- d'Ancona, Paolo. "Le rappresentazioni allegoriche dell'arti liberali", *L'Arte*, V (1902): 227.
- Attwater, Donald. *The Penguin Dictionary of Saints*. Harmondsworth: Penguin, 1986.
- The *Etymologies of Isidore of Seville*, eds. S. A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, O. Berghof. Cambridge, New York: Cambridge Univ. Press 2006.
- Gesta Romanorum*. I urval och översättning till svenska av Hannah Bartonek Åhman. Skellefteå: Artos & Norma Bokförlag, 2020.
- Gutarp, Else Marie. *Hurusom man sig klädde. En bok om medeltida dräkt*. Gotlands Fornsal, serie Russi III. Visby: Gotlands Fornsal, 1994.
- Harrison, Dick. "Värre än forskarna anat: Digerdöden", *Forskning och framsteg*, 15/12 2012 (<https://fof.se/tidning/2013/1/artikel/varre-forskarna-anat-digerdoden>).
- Lagerlöf, Erland. *Gotländsk stensulptur från gotiken. En stenhuggarverkstad på 1300-talet*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1975.
- Lagerlöf, Erland & Gunnar Svahnström. *Gotlands kyrkor. En vägledning*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1991.
- Lexikon der christlichen Ikonographie*, vol 7. Freiburg in Breisgau: Herder, 2015. (1968).
- Lindgren, Mereth. "Kalkmålningarna", *Den gotiska konsten. Signums svenska konst-historia*, 308–411. Lund: Signum, 1996.
- Mâle, Emile, *The Gothic Image. Religious Art in France in the Thirteenth Century*. New York: Harper, 1958. [Orig. *L'art religieux du XIIIe siècle en France* (1898).]
- Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*, vol 1, eds. W. H. Stahl, R. Johnson, E. L. Burge. New York: Columbia University Press, 1971.
- Pegelow, Ingalill. *Helgonlegender i ord och bild*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2007.
- . *Gammaltestamentliga berättelser i ord och bild*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2009.
- Roosval, Johnny. *Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens*. Stockholm: Nordsteds, 1911.
- . *Den gotländske ciceronen. Vägvisare genom den gotländska konsthistorien med huvudvikten lagd på medeltida kyrkokonst*. Stockholm: Svenska Turistföreningen, 1950. [2:a uppl.]
- Svanberg, Jan, "Stensulpturen", *Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria*, 156–197. Lund: Signum, 1996.
- Wilson, Adrian & Joyce Lancaster Wilson. *A Medieval Mirror. Speculum Humanae Salvationis 1324–1500*. Berkeley: University of California Press, 1985 (<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft7v19p1w6/>).